

Symbolen van het kwaad

DE DRIE VAN BREDA EN DE DISCUSSIE ROND HUN VRIJLATING

Protest na de uitspraak van Van Agt dat het voor hem 'als ariër' moeilijker is om de Drie van Breda over de grens te zetten dan het voor zijn Joodse voorgangers zou zijn geweest.

"Terwijl de al nerveuze heer Van Schaik stokte, de zeer volle Kamer zich uitstreckte om te zien wat er precies gebeurde, de televisiecamera's snorden en de slachtoffers van de nazibeulen hun tranen de vrije loop lieten, riep Kamervoorzitter Van Thiel de rijkspolitie te hulp om de orde te herstellen."

▷ 'Van Thiel bezwoer emoties bij debat om drie van Breda' *Het Vaderland* 22-10-1969.

▷ 'Aus der Füntens hoort doodstraf tegen zich eisen' *Het Parool* 15 december 1949.

Dit fragment uit de Haagse krant *Het Vaderland* van 22 oktober 1969¹ illustreert de politieke discussie die woedde rondom de vrijlating van drie vastzittende Duitse oorlogsmisdadigers. Iedere wat oudere Nederlander kan nog steeds de namen van de Drie van Breda als een Duits naamvalrijtje opdreunen: Fischer, Kotälla en Aus der Füntens. Zij waren in de Nederlandse samenleving het tastbaarste overblijfsel van alle wreedheden uit de oorlog. Vandaar dat de politieke gemoederen in het naoorlogse Nederland nooit zo sterk zijn opgelopen als tijdens deze discussie om hun vrijlating. Zij waren, zo valt te verdedigen, geworden tot symbolen van het kwaad.

De Drie

Wie waren deze heren? Franz Fischer, NSDAP'er van het

eerste uur, maakte carrière in de gevreesde Gestapo. In de loop van de bezetting van Nederland schopte hij het tot plaatsvervangend hoofd van het Haagse *Judenreferat IV B 4*, dat verantwoordelijk was voor de arrestatie en deportatie van de Joodse bevolking van de hofstad. Zijn lijfspreuk, '*Bei mir gibt's nur gesund oder Tod*', leidde hem ertoe tachtig Joodse patiënten van de Ramaerkliniek te deporteren. Een felle Jodenjager, die bij elke deportatie aanwezig was op station Staatsspoor (onder zijn verantwoordelijkheid werden 30.000 Joden uit Den Haag naar Westerbork getransporteerd). Naast zijn *Schreibtischtaten* was Fischer actief betrokken bij verhoren en martelingen van Joodse 'strafgevallenen'.

Ferdinand Hugo Aus der Füntens was van de drie het beste voorbeeld van een bureaucrimineel. Hij was boekhouder bij een SS-regiment in Praag en vervulde deze taak dusdanig goed, dat hij in oktober 1941 naar Amsterdam werd gehaald. Daar nam hij de dagelijkse leiding over de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* op zich. Aus der Füntens boekhoudkundige brein maakte hem bij uitstek geschikt voor zijn taak: zonder aanzien des persoons liet hij zieken, zwakken, kinderen en ouden van dagen uit Amsterdam deporteren. De meest treffende karakterisering van Aus der Füntens is te vinden in zijn processtukken: "Als men tegen deze man had gezegd, dat de schoorsteenvegers en de groenteboeren in Europa een gevaar voor de Duitse oorlogsvoering opleverden, dan had hij zeker alles gedaan om Europa van deze verderfelijke mensen te verlossen."²

Johann Joseph Kotälla was in dit gezelschap de vreemde eend in de bijt. Hij kwam uit een familie met een lange geschiedenis van alcoholisme en psychische instabiliteit. De laatste eigenschap bezat Johann

Rolf Albring is docent geschiedenis aan het Handsrugecollege in Emmen.

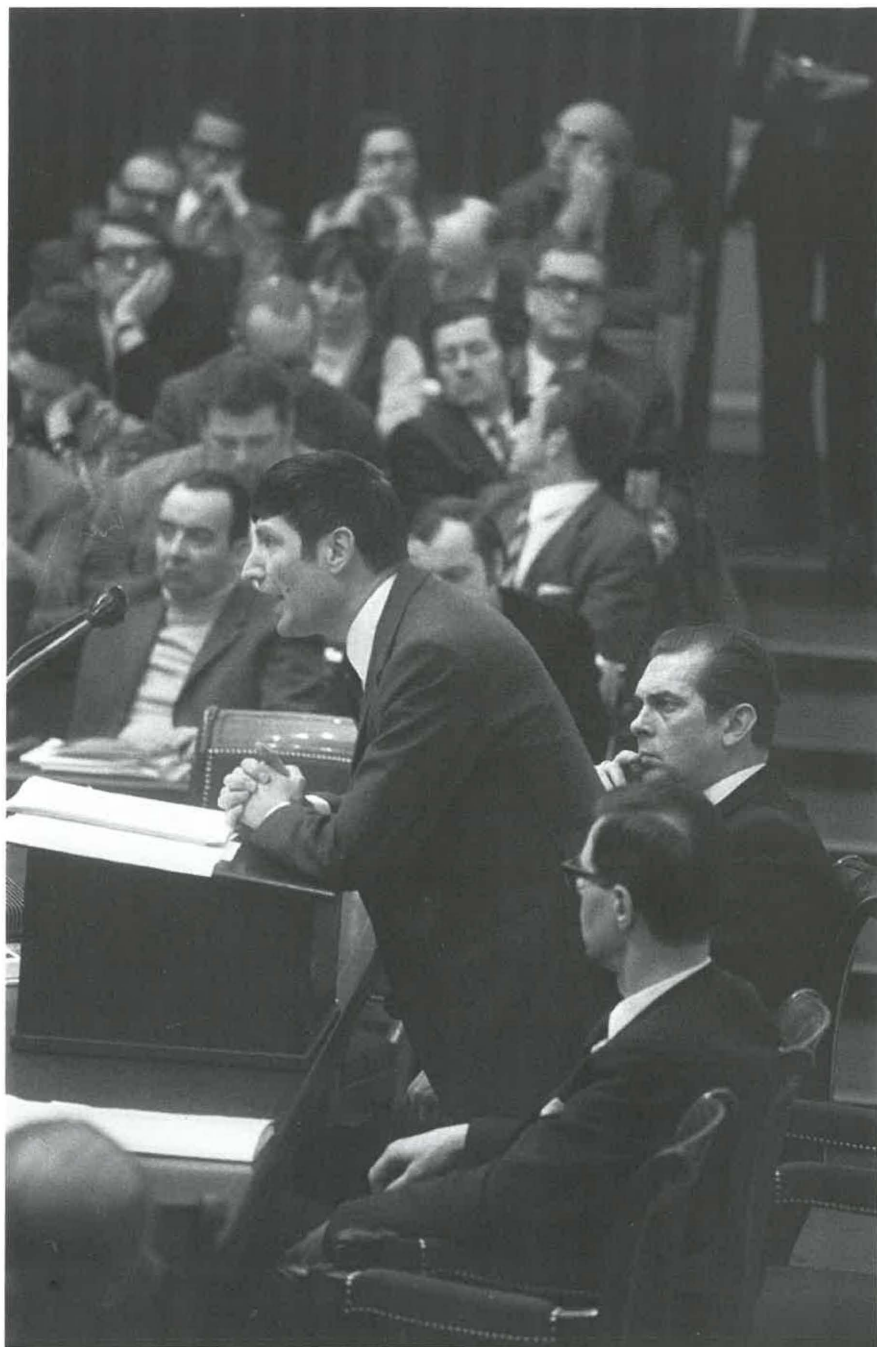
Joseph ook in ruime mate. Zijn vooroorlogse carrière kenmerkte zich door een reeks van mislukkingen, met als dieptepunt zijn afkeuring voor militaire dienst. Uiteindelijk slaagde hij er toch in een baantje binnen de SS te verwerven: hij werd gevangenvaarder in Scheveningen. Na een jaar werd hij overgeplaatst naar Kamp Amersfoort, waar hij het tot plaatsvervangend commandant schopte. Hij werd hier berucht door zijn wrede optreden tegen gevangenen, dat dermate ernstig was dat zijn daden zelfs de wenkbrauwen van het SS- und Polizeigericht deden fronsen.

Oorlogsrecht

Deze drie oorlogsmisdadigers werden, net als veel anderen, na de oorlog in Nederland vastgezet. Duitse verzoeken tot uitlevering werden door de Nederlandse overheid genegeerd. Ten eerste omdat men bang was dat dergelijke 'gevallen' in het niet zouden vallen ten

'Als rekwisieten van een verschrikkelijk regime moesten zij de rest van hun leven in gevangenschap slijten'

opzichte van de nazi-kopstukken die in Neurenberg berecht zouden gaan worden. Ten tweede omdat de Nederlandse regering in ballingschap al een besluit had genomen over de behandeling van oorlogsmisdadigers in het bevrijde Nederland. Een bijltjesdag, zoals deze later in Frankrijk zou plaatsvinden, werd ongewenst geacht. Daarom werd in allerijl een systeem van bijzondere rechtspleging opgericht. Er moesten bijzondere gerechtshoven worden gevormd, met als beroepsmogelijkheid het bijzondere Hof van Cassatie. Na de bevrijding gingen de rechters vol geestdrift aan de slag, wat leidde tot de veroordeling van honderden criminelen. De straffen varieerden van de doodstraf, die veertig keer werd voltrokken, tot vrijheidsstraffen en zelfs vrijspraak. De Bijzondere Rechtspleging was behalve voor Nederlandse oorlogsmisdadigers ook voor Duitse criminelen bedoeld, waarvoor wel een wetswijziging nodig was. Het was immers volgens de Nederlandse wet alleen mogelijk buitenlandse soldaten te berechten voor misdaden die zij buiten de kring van hun bevoegdheid hadden gepleegd. Dit maakte het lastig om militairen te berechten die bijvoorbeeld verzetsleden hadden gedood. Dat deze wijziging pas werd doorgevoerd nadat Ludwig Heinemann, die tientallen verzetsstrijders had gedood, was geëxecuteerd, wekte nauwelijks beroering in het naoorlogse Nederland.

Vonnis van de Drie

In eerste instantie werden Fischer en Aus der Fünt tot levenslang veroordeeld. Beide heren ontliepen de doodstraf door zich te beroepen op ambtelijk bevel, een juridische uitvlucht die door veel Duitse oorlogsmisdadigers werd gezocht. Daarnaast voerden de twee, net als veel andere ambtenaren die betrokken waren bij de deportatie van Joden, als verdediging aan dat ze in de vaste overtuiging verkeerden dat het om een deportatie naar werkkampen ging en dat ze geen weet van de gruwelijke waarheid hadden. Kotälla, feitelijk

Minister van Justitie Van Agt aan het woord tijdens het debat op 29 februari 1972 over gratieverlening aan de Drie van Breda.

△
Ferdinand Hugo Aus
der Fünten.

▷ A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 551.

▷ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1969-1994) Deel 12, 607.

▷
Aus der Fünten in
SS-uniform, plaats
en datum onbe-
kend. Foto: Collectie
Spaarnestad.

de enige van de drie die zich kon beroepen op verzachtende omstandigheden – hij was immers ontoerekeningsvatbaar – werd ter dood veroordeeld. Alle verdachten gingen in beroep. Het vonnis van Kotälla bleef gehandhaafd, terwijl Fischer en Aus der Fünten alsnog de doodstraf hoorden uitspreken.

De voltrekking van een veertigtal doodvonnissen riep al snel bewegingen op die vonden dat de doodstraf slechts bij hoge uitzondering moest worden uitgevoerd. Het kabinet Beel deelde deze mening, en schreef een nota waarin werd gesteld dat het vonnis alleen moest worden uitgevoerd bij de zwaarste misdadigers en lieden die de staatsveiligheid in gevaar

'Bij aankomst kreeg minister-president Biesheuvel termen als 'fascist' naar zijn hoofd geslingerd samen met een aantal kunstledematen en krukken.'

brachten. Minister van Justitie Van Maarsseveen was zelfs zo'n voorstander van gratie dat procureur-fiscaal Zaaijer in 1947 verzuchtte: "Er wordt nog wel recht gesproken, doch geen recht gedaan." ³

In 1948 trad koningin Wilhelmina af ten gunste van haar dochter Juliana. Dit betekende het einde van de harde lijn in de Bijzondere Rechtspleging. Juliana was, mede vanuit haar pacifistische inslag, fel tegen de uitvoering van doodstraffen en begon deze vanaf 1951 ook actief tegen te houden door categorisch te weigeren de executiebevelen te tekenen. Toen minister-president Drees in haar ogen wat al te veel aandrong om Willi Lages, de voormalige superieur van Aus der Fünten, ter dood te brengen, dreigde Juliana zelfs met troonsafstand ten gunste van haar dochter Beatrix⁴.

Voor de Drie van Breda was de troonsafstand van Wilhelmina een zegen. Het was immers duidelijk

geworden dat er een koninklijk veto op de justitieportefeuille rustte: er mochten geen doodvonnissen meer ten uitvoer worden gebracht. In 1951 kwam minister Struycken met de maatregel dat bij iedereen tegen wie in eerste instantie niet de doodstraf was geëist, maar in cassatie wel, de executie niet zou plaatsvinden. Hierdoor ontsprongen Aus der Fünten en Fischer de dans. Kotälla, die immers door twee instanties ter dood was veroordeeld, ontsnapte doordat minister Mulderij (CHU) hem alsnog ontoerekeningsvatbaar liet verklaren en gratie verleende.

Na deze gratieverleningen belandden de drie in Breda, waar ze levenslang zouden moeten blijven zitten, tenzij er opnieuw gratie zou worden verleend. Begin jaren zestig waren de drie, samen met Willi Lages, de laatste gedetineerden uit de oorlogstijd. In 1964 kwam een verzoek tot vrijlating bij minister van Justitie Scholten (CHU), die het zonder al te veel plichtplegingen afwees, hierin slechts tegengesproken door de KVP. Meest stellig in de afwijzing was de CPN. De partij klaagde dat de hele discussie het gevolg was van de fout dat de drie niet vlak na de oorlog geëxecuteerd waren.

Ariër Van Agt

In 1969 kwam een nieuw gratieverzoek binnen bij justitieminister Polak. Hij stelde zich op het standpunt dat gratie onwenselijk was; dit had immers geen democratische legitimatie. Hij liet daarom de mogelijkheid tot voorwaardelijke invrijheidsstelling van levenslanggestraften onderzoeken, een exercitie die

vlot strandde nadat duidelijk werd dat van een dergelijke wetswijziging pas sprake kon zijn ná de dood van de Drie. De volkswoede over het feit dat de 'terminaal zieke' Lages, die wegens zijn aanstaande overlijden in 1966 op vrije voeten was gesteld, nog steeds leefde, was nog niet uitgeraasd. Lages zou trouwens pas in 1971 overlijden.

Na de verkiezingen van april 1971 belandde de justitieportefeuille in handen van de rijzende ster van de KVP, Dries van Agt. In het traditionele welkomstgesprek met de pers beging hij meteen een kolossale blunder. Hij vond de kwestie rondom de Drie van Breda zo mogelijk nog lastiger dan zijn voorganger Polak, omdat hij de oorlog niet zo bewust had meegemaakt en omdat hij een ariër was. Ondanks de excuses die Van Agt aanbood voor deze laatste opmerking, was de toon gezet. Daarnaast meldde Van Agt al snel dat hij eventuele gratieverzoeken niet vooraf met het parlement wilde bespreken, aangezien het hier een prerogatief van de Kroon betrof. Hoewel hij hier juridisch gezien volledig gelijk had, toonde de uitspraak een gebrek aan gevoel voor de zaken die onder de bevolking leefden (een eigenschap die Van Agt wel vaker aan de dag legde).

Begin februari 1972 meldde De Telegraaf dat vrijlating van de Drie aanstaande was. Hierop verzocht de CPN om een interpellatie in de Kamer. Zover zou het echter niet komen. Op 16 februari zond Van Agt de Kamer een brief waarin hij aangaf dat 'verdere voortzetting van de vrijheidsstraffen geen in onze strafrechtspleging erkend doel meer kan dienen'. Wel gaf Van Agt aan 'over twee weken' bereid te zijn tot een debat, en wel over de hoofdvraag: vrijlating of geen vrijlating. Met het uitstel van het debat maakte Van Agt een cruciale

'In den lande waren comités opgericht met als doel de executie van de drie'

inschattingfout. Het voormalige verzet, de voormalig kampgevangenen en met hen de rest van de publieke opinie, keerden zich in de twee weken massaal tegen de inmiddels ondergedoken minister. Op 24 februari vond een zeer emotionele hoorzitting plaats in de Tweede Kamer, waar meer dan veertig organisaties het woord voerden. De herdenking van de Februaristaking, op 25 februari, stond zelfs geheel in het teken van protest tegen de gratieverlening. Terwijl de meerderheid van de Kamer op het moment van de brief de vrijlating nog steunde, was dit twee weken later geheel omgedraaid. Het heeft er alle schijn van dat de

Drie van Breda in 1972, als enige tastbare overblijfselen van het kwaad tijdens de oorlog, niet meer konden worden vrijgelaten. Hoewel alle redenen voor voortzetting van de straf waren verdwenen, konden het voormalige verzet, de organisaties van getroffenen en ook veel personen die totaal niet betrokken waren geweest bij de oorlog, geen afstand van de oude mannen doen. Als rekwisieten van een verschrikkelijk regime moesten zij, zo vonden veel betrokkenen, de rest van hun leven in gevangenschap slijten.

Het debat

De dag van het debat, 29 februari 1972, bracht een ongekend broeierige sfeer mee op het Binnenhof.

△
Demonstratie op het Binnenhof in Den Haag tegen de 'Drie van Breda', 29-02-1972. Foto: ANP.

Buiten de gebouwen stonden demonstranten gewapend met radio's om het debat te kunnen volgen. Bij aankomst kreeg minister-president Biesheuvel termen als 'fascist' naar zijn hoofd geslingerd samen met een aantal kunstledematen en krukken.

De meeste fracties lieten tijdens het debat het woord voeren door twee fractieleden: één namens de voorstanders, de ander namens de tegenstanders binnen de partij. Zelden was de Nederlandse politiek zo verdeeld. Het Kamerlid Voogd (PvdA) diende een breed gesteunde motie in waarin de Kamer de eis uitsprak dat de Drie niet op vrije voeten dienden te worden gesteld.

△
Johann Joseph Kotälla.

Terwijl in de Tweede Kamer het debat voortduurt over de vrijlating van de oorlogsmisdadigers Kotälla, Fischer en Aus der Fünten, vindt buiten het parlement een demonstratie plaats tegen de mogelijke vrijlating van de Drie van Breda. 29-02-1972.

Foto: ANP.

Deze motie, gesteund door een meerderheid van de Kamer, druiste, zo merkte Van Agt terecht op, tegen de grondwettelijke bevoegdheden van het parlement in. Gratie bleef, zo betoogde Van Agt tot grote woede van met name de CPN, een bevoegdheid van de Kroon. Voogd diende vervolgens een nieuwe motie in die het kabinet 'in ernstige overweging' gaf het voornemen van gratie niet uit te voeren. Deze motie werd na een dertien uur durend debat met 85 stemmen voor en 61 stemmen tegen aangenomen.

De formele opstelling van Van Agt in het debat wekte de woede van het parlement. In de brief van 16 februari schreef hij dat er gedebatteerd zou worden over vrijlating of geen vrijlating, terwijl de minister tijdens het debat uitsprak dat hij deze beslissing aan zichzelf wilde houden. Van Agt had op het moment dat hij de brief verzond niet kunnen voorzien dat de publieke opinie zo om zou slaan. Deze inschattingsfout maakte echter wel dat na het debat 'vrijlating' onbespreekbaar was geworden: de Kamer had duidelijk gemaakt dat dit het einde van de minister zou betekenen. En niet alleen het einde van de minister. In den lande waren namelijk comités opgericht die executie voor de Drie wilden, mocht het gratieverzoek worden goedgekeurd.

Na een zeer langdurige vergadering van de minister-raad, waarin de emoties wederom hoog opliepen, besloot het kabinet op 4 maart de gratieverzoeken af te wijzen.

Het vervolg van het verhaal is aanmerkelijk minder spannend. In 1979 overleed Kotälla in zijn Bredase cel, overigens nadat hij vijf jaar daarvoor een proces tegen de Nederlandse staat had verloren. Kotälla vond dat hij recht had op AOW, procedeerde tot het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, maar werd in het ongelijk gesteld. Tien jaar later, in 1989, kregen Fischer en Aus der Fünten na wederom een emotioneel Kamerdebat gratie van minister Korthals Altes (VVD). Dat de gemoederen nog niet bedaard waren, bleek uit de truc die de gevangenis moest uithalen om beide mannen te kunnen transporteren. Terwijl de ambulance die de hoofduitgang van de inrichting verliet door voormalige verzetslieden werd bespuwd en geschoot, verlieten de twee hoogbejaarde oorlogsmisdadigers via de achterdeur de plek waar zij veertig jaar hadden vastgezeten (om beiden hetzelfde jaar nog te overlijden). Een markant einde van een geschiedenis die drie criminelen tot symbolen van het kwaad had gemaakt.